

بازشناسی روایات تفسیری کتاب کمال الدین در حوزه تعیین مصداق با موضوع امام مهدی (عج)

سمیرا قلی‌ئی^۱

سید قاسم حسینی^۲

چکیده:

کتاب کمال‌الدین و تمام‌النعمة نوشته شیخ صدوق (۳۱۱-۳۸۱ق) از کتاب‌های معتبر و متقدم در نقل روایات مهدویت محسوب می‌شود، پژوهش حاضر به مصداق‌یابی روایات تفسیری مهدویت در این کتاب پرداخته است، دستاورد این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی به رشته تحریر در آمده، نشانگر این مطلب است که گونه‌های روایات تفسیری کمال‌الدین در حوزه تعیین مصداق، به گونه‌های مختلف قابل تقسیم است، گونه اول: روایاتی است که امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) با سایر ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در مصداق آیات: ۱۲۴ بقره، ۵۹ نساء، ۶ احزاب و ۲۸ زخرف مشترک است؛ نوع دوم روایاتی است که مصداق «غیب» در آیه سوم بقره و اجتماع اصحاب در آیه ۱۴۸ این سوره، را امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) و اصحاب ایشان می‌داند، و گونه سوم روایاتی است که مصداق «بقیة‌الله» در آیه ۸۶ سوره هود و مصداق «یوم‌الوقت‌المعلوم» در آیه ۳۸ سوره حجر، به صورت مصداق عینی بر امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) و ظهور ایشان متعین می‌داند، و بخش دیگر روایاتی است که نفع صور با ظهور در ذیل آیه هشتم سوره مدثر، و تشبیه آیات ۱۵ و ۱۶ تکویر به ظهور و ارتباط «ماء معین» در آیه ۳۰ سوره ملک را مصداق باطنی روایات تفسیری کمال‌الدین در حوزه مهدویت می‌داند، بنابراین در این کتاب چهار گونه روایات تفسیری در حوزه تعیین مصداق بازشناسی شده است.

کلیدواژه‌ها: کمال‌الدین صدوق، روایات تفسیری، مهدویت، مصداق‌یابی.

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه بوعلی سینا همدان؛ samiragholiee313@gmail.com

^۲ عضو هیات علمی و استاد یار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم. ۰۹۱۱۱۰۷۰۰۴۳. mirtaha1@yahoo.com

۱. مقدمه

در قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع معارف اسلام، به صورت صریح نام «مهدی» (= محمد بن حسن علیه السلام) نیامده، بلکه نام هیچ کدام از امامان (علیهم‌السلام) بیان نشده است. اما آیات بسیاری به ائمه اطهار (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) و از جمله امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) ناظر است که این موضوع را می‌توان با استناد به تفسیر روایی دریافت. تفسیر روایی است که در آن با استفاده از احادیث ارزشمند نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) به درک و فهم آیات قرآن پرداخته می‌شود. روایاتی که به‌طور مستقیم با قرآن مرتبط‌اند، به دو دسته کلی تقسیم شده‌اند؛ دسته اول روایاتی که به معرفی خود قرآن پرداخته و احیاناً قواعد فهم قرآن و علوم قرآنی را تبیین می‌کنند. دسته دوم، روایاتی که زمینه‌های فهم آیه را فراهم نموده و به آن‌ها روایات تفسیری می‌گویند.^۱ از جمله کتاب‌های مشهوری که روایات تفسیری زیادی در آن به چشم می‌خورد، کتاب «کمال‌الدین و تمام‌النعمة» است. شیخ صدوق (۳۱۱-۳۸۱ق) از محدثان و عالمان برجسته شیعه و دارای آثار فراوانی در زمینه دانش‌های مختلف دینی است. در این میان، کتاب «کمال‌الدین» از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. زیرا در این کتاب که از دیدگاه مکتب تشیع در موضوع غیبت و طول عمر امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) نوشته شده، ۶۲۱ روایت از ۸۸ روای در بخش‌هایی تحت عنوان مقدمه مولف و ۵۸ باب، بیان شده است. که بسیاری از این نصوص و احادیث غالباً سنددار می‌باشد که با ترتیبی خاص و به همراه براهینی متین درج گردیده است.^۲ که در این میان ۲۴۸ آیه از آیات قرآن کریم جهت اثبات مدعا، زدودن و رفع ابهام نیز توسط امامان معصوم (ع) استفاده شده است، که از این ۲۴۸ آیه نزدیک به ۱۵۰ آیه آن مربوط به لزوم وجود خلیفه، اثبات غیبت و حکمت آن در بخش مقدمه مولف و در باب ۲۲ در ارتباط با اتصال وصیت از آدم (ع) و خالی نبودن زمین از حجت تا قیامت و همچنین بیشترین آیاتی که در لابه لای روایات به چشم می‌خورد، در ابواب ۵۵ تا ۵۷ می‌باشد که در خصوص ثواب انتظار و نشانه‌های ظهور قائم می‌باشد. ابن‌بابویه در تبیین مهدویت از دیدگاه امامیه، ضمن تألیف آثار متعدد به‌خصوص مهم‌ترین آن‌ها یعنی کمال‌الدین، به رد ایرادهای معتزله، زیدیه و دیگر مخالفان پرداخته و سعی بلیغی در نقض آرای قائلین به فترت (انفصال رشته امامت) و رفع شک متحیران نموده است.^۳ ابن‌بابویه در سایر آثارش به این کتاب و انگیزه تألیف آن اشاره کرده است. به‌عنوان مثال در کتاب «خصال» خود گفته که کتابی در جهت اثبات غیبت و برطرف کردن حیرت مردم نگاشته است.^۴ و یا در کتاب «من لایحضره‌الفقیه» گفته است که اخبار مسند در موضوع غیبت را در کمال‌الدین و تمام‌النعمة در اثبات غیبت و کشف حیرت آورده است و چیزی از آن را در این کتاب نمی‌آورد. چون این کتاب را فقط برای فقه نگاشته است.^۵

۱. تحلیل گونه‌شناسی روایات تفسیری معصومین (ع)، ص ۱۷۹.

۲. زرسازان، عاطفه، روش شیخ صدوق در کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ص ۷.

۳. پاکتچی، احمد، «ابن‌بابویه»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۱۵۶.

۴. ابن‌بابویه، محمد بن علی، خصال، ص ۱۸۷ و ۴۸۰.

۵. همو، من لایحضره‌الفقیه، ج ۴، ص ۱۸۰.

علاوه بر این اشارات، شیخ صدوق در مقدمه کمال‌الدین به‌طور مفصل به انگیزه نوشتن این کتاب اشاره، و سه علت برای نوشتن آن ذکر می‌کند:

۱. برطرف نمودن شبهات شیعیان نیشابور پیرامون غیبت حضرت مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) با استفاده از روایات و احادیث معصومین (علیهم‌السلام).

۲. برطرف کردن شک و تردید پیرامون موضوع غیبت از ذهن یکی از شیوخ اهل فضل قم.

۳. تشریح به محضر حضرت مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) در عالم خواب و درخواست حضرت از شیخ پیرامون تألیف کتابی جامع در احادیث غیبت.^۱

اهمیت و ارزش کتاب کمال‌الدین از آن جهت است که صدوق در کتاب خود درباره تحقق یکی از وعده‌های انبیای الهی و ادیان آسمانی که بشارت به آینده‌ای روشن و ظهور منجی در آخرالزمان می‌باشد، سخن گفته است. در قرآن کریم نیز در آیات متعددی به این مهم اشاره شده است.^۲ جهت دیگری که در ارزش و اعتبار کتاب کمال‌الدین دخل است، شان و منزلت و عدالت و وثاقت و جایگاه ویژه نویسنده آن است، به‌گونه‌ای که شاید همه علمای شیعه با عبارت‌های رسایی از مقام علمی او تجلیل کرده و وی را به صفت درستی و پاکی و عظمت ستوده‌اند.^۳ دیگر آنکه بسیاری از محدثان شیعه، اعتبار و ارزش خاصی برای کمال‌الدین قائل بوده و بسیاری از احادیث آن را در کتاب‌های خود نقل کرده و بدان استناد جسته‌اند.^۴

در احادیث و تفاسیر، آیات زیادی مرتبط با وجود مقدس امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) برشمرده شده است که دلالت‌های آن‌ها یکسان نیست، بلکه گاهی تفسیر، تأویل، تطبیق (جری) و... است و اعتبار احادیث تفسیری آن‌ها نیز یکسان نیست. با توجه به اینکه برخی از این روایات تفسیری، به‌طور صریح مصداقی از آیه را امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) معرفی می‌کنند و برخی دیگر به صورت تأویلی و ضمنی این موضوع را اشاره دارند، در این پژوهش به بررسی هر دو جنبه این موضوع پرداخته خواهد شد. محوریت نقل روایات در این زمینه کتاب کمال-الدین شیخ صدوق است.

اما باید گفت به اعتقاد شیعه، منجی موعود آخرین امام از سلسله ائمه اثنی عشری و از نسل و ذریه علی بن ابی طالب (علیه‌السلام) و حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) است. به اعتقاد شیعیان، خداوند در قرآن کریم به‌طور ضمنی به موضوع منجی و مساله مهدویت اشاره نموده است. از جمله ادله شیعه در اثبات این موضوع، روایاتی است که ذیل

۱. همو، کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ج ۱، ص ۵-۷.

۲. رک: نور/۵۵؛ انبیا/۱۰۶؛ توبه/۳۳؛ فتح/۲۹؛ صف/۱۰ و...

۳. نجاشی، احمدبن‌علی، رجال‌النجاشی، ص ۳۸۹؛ مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۱۰۸، ص ۴۶ و ۷۵؛ طوسی، محمدبن‌الحسن، الرجال، ص

۲۳۷.

۴. برای نمونه رک: طبری، محمدبن‌الجریر، المسترشد فی امامه علی‌بن‌ابی‌طالب (ع)، ص ۴۴۹ و ۴۶۸؛ مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه

حجج‌الله‌علی‌العیاد، ج ۲، ص ۱۳۸؛ مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۵۱، ص ۳۳ و...

۵. زرسازان، عاطفه، روش شیخ صدوق در کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ص ۱۰-۱۱.

برخی آیات قرآن کریم از معصومین (علیهم السلام) نقل شده و در آن‌ها آیاتی از قرآن کریم به موضوع مهدویت ارتباط یافته است. در این میان، تعدادی از روایات تفسیری به طور خاص به موضوع مهدویت و منجی مد نظر شیعه دلالت دارند و آیاتی نیز به طور عموم به این موضوع اشاره دارند و مصداق خاصی را منظور ندارند. از جمله مهم‌ترین و معتبرین کتاب‌های شیعه که آیات مهدویت در آن‌ها تجلی یافته کتاب کمال الدین و تمام النعمه نوشته شیخ صدوق است. هدف پژوهش حاضر پاسخ‌گویی به این پرسش است: - تجلی روایات تفسیری مهدویت در حوزه تعیین مصداق در کتاب کمال الدین صدوق چگونه است؟ در راستای دست‌یابی به این هدف، مقاله حاضر ضمن نقل قسمت‌هایی از روایات تفسیری کمال الدین صدوق، گونه‌های روایات تفسیری مهدویت در این کتاب در حوزه تعیین مصداق را مورد بررسی قرار می‌دهد. ی و

۱-۱. پیشینه موضوع

پیرامون بررسی آیات و روایات تفسیری مهدویت آثار مستقلاً نگاشته شده است. برخی از این آثار عبارت‌اند از کتاب‌های: آیات‌الکریم فی ما نزل فی بقیة الله فی الأرضین (۱۳۸۵): اکبری؛ بررسی تطبیقی تفسیر آیات مهدویت و شخصیت‌شناسی امام مهدی (عجل‌الله فرجه الشریف) از دیدگاه فریقین (۱۳۸۹): نجارزادگان؛ و مقاله: آیات مهدویت در قرآن از منظر احادیث تفسیری (۱۳۸۹): رضایی اصفهانی. و نیز در گونه‌شناسی روایات تفسیری مهدویت مقالاتی از دکتر رضایی اصفهانی در فصلنامه انتظار موعود (۱۳۸۵ و ۱۳۸۸) منتشر شده است. همچنین درباره کتاب‌شناسی و جایگاه شناسی کتاب کمال الدین صدوق آثاری نگاشته شده است. از جمله کتاب: بررسی توصیفی و تحلیلی کمال-الدین و تمام النعمه اثر شیخ صدوق (۱۳۸۸): رستمی. و مقالات: روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمه (۱۳۹۲): زرسازان؛ پرویز، بررسی جایگاه اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمه (۱۳۹۰): آزادی. اما تاکنون اثر مستقلاً به صورت کتاب، پایان‌نامه یا مقاله که صرفاً به بررسی آیات مهدویت و گونه‌های روایات تفسیری مهدویت در کتاب کمال الدین در حوزه مصداقیابی پرداخته باشد، مشاهده نگردیده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر کتابی خاص در حوزه مهدویت، به مصداقیابی روایات تفسیری این کتاب می‌پردازد و لذا از این جهت دارای نوآوری است.

۲. مصادیق روایی منطبق بر امام مهدی (عج)

پژوهش‌های گونه‌شناختی در روایات تفسیری این موضوع را نشانگر است که روایات تفسیری از گونه‌هایی متنوعی برخوردار است از قبیل روایات تفسیری در استفاده از شأن نزول و سبب نزول، بطن و تأویل، استفاده از تمثیل، جری و تطبیق و..... وجود دارد. یکی از گونه‌های مهم روایات تفسیری، روایات تعیین‌کننده مصداق است. در

بخشی از روایات تفسیری برای مفاهیم عام آیات، یک یا چند مصداق محدود خارجی برشمرده شده است.^۱ از رهگذر این مصادیق، مفاهیم و مقاصد نهفته شده در آیات برای مخاطب روشن شده و فهم آیات تا حدودی میسر می‌گردد و با دقت در این مصادیق به نوعی تعمیم و درباره مفاهیم آیات می‌رسد. توضیح این که: قرآن کتاب هدایت و همگانی بوده و به افراد خاص و یا عصر و دوره‌ای معین اختصاص ندارد، لذا باید در همه دوره‌ها و سده نقش هدایتی خویش را ایفا نموده و آیات آن بر مصادیق و موارد مختلف در اوضاع و شرایط گوناگون هر دوره قابل تطبیق باشد، چرا که معارف بلند و قوانین آن حقیقت‌هایی هستند که اختصاص به دوران خاص و افراد ویژه‌ای ندارد.^۲

ائمه اطهار(علیهم‌السلام) با هدف جاری ساختن آیات قرآن در زمان خویش، به بیان مصادیق آیات پرداخته‌اند. با بررسی این مصادیق می‌توان به الگوی کامل‌تری از گونه‌شناسی روایات تفسیری در تفسیر قرآن دست یافت. به دلیل همین رویکرد خاص، بسیاری از روایاتی که در تفاسیر روایی آمده و از آن به‌عنوان «روایات تفسیری» یاد شده، تفسیر آیه نیست؛ زیرا تفسیر به مفهوم بیان معانی الفاظ و جمله‌های قرآنی است و بیش‌تر آن احادیث از آن قبیل نیست؛ بلکه در پی تطبیق آیه بر برخی مصادیق، و در موارد فراوانی، تطبیق بر بارزترین مصداق آن است.^۳ این‌گونه روایات، هرگز گستره شمول و عموم معنای آیه را محدود نمی‌کند و بیان مصداق تام یا یک مصداق، مصادیق دیگر را نفی نمی‌کند و دست مفسر را در تطبیق آیه بر سایر مصادیق آن نمی‌بندد؛ بلکه آیه دارای معنایی عام است و هم-چنان‌که به عموم خود باقی است.^۴

گرچه روایات تطبیقی، تفسیر نمی‌باشد؛ ولی نشان دادن مصداق برای آیات، به مفسر کمک می‌کند و راه را برای ارائه معانی کلی بر او هموار خواهد ساخت، چه این‌که بررسی ویژگی‌های مصادیق ارائه شده و ارزیابی و تحلیل آن در کشف معانی آیات مؤثر خواهد بود.^۵

انواع مصداق یابی در روایات

مصداق یابی از جهتی بر دو قسم است:

مصادیق ظاهری: آنست که در آیه یک معنای عام و یا مطلق آمده و روایات برای آن مصادیق خارجی را مشخص می‌سازد.

مصادیق باطنی آنست که آیه قرآن عام و یا مطلق نیست یک امر حقیقی را بیان می‌دارد و روایات باطن و تاویل این حقیقت را امام می‌داند. البته در هر دو صورت در روایات مصداق یابی صورت گرفته است.

۱. نصیری، علی، رابطه متقابل کتاب و سنت، ص ۴۸.

۲. ناصح، علی احمد، اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، ص ۶۹.

۳. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۱۶۷.

۴. همان، ص ۱۶۸.

۵. رستمی، علی اکبر، آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام، ص ۱۷۰.

از طرف دیگر در روایات مهدویت که در کتاب کمال الدین و تمام النعمه آمده است به صورت های مختلف دیگری نیز مصداق یابی شده است.

مصداق منحصر:

گاهی در روایات به صورت صریح آمده است که مقصود از آیه امام زمان عج می باشد. و در این مصداق کسی دیگر در کنار امام زمان مراد آیه نیست که این خود به دو نوع می باشد یا به صورت ظاهری یعنی در روایات به صورت ظاهری بیان شده امام زمان عج مراد آیه است.

نوع دیگر این روایات مصداق منحصر، این گونه هست که می گوید که باطن و تاویل آیات مرادش امام زمان عج می باشد یعنی باز هم منحصر از امام زمان نام می برد ولی تصریح می کند که امام زمان مصداق باطنی آیه می باشد و نه مصداق ظاهری آیه

مصداق مشترک:

یعنی مصداق آیه منحصر در امام زمان عج نیست بلکه در تعیین مصداق امام زمان عج و سایر ائمه ع و گاهی امام زمان واصحابش و گاهی در حوزه مهدویت مصداق یابی شده است که در ادامه تفصیل مطالب را تبیین می کنیم:

۲-۱. مصداق مشترک میان امام مهدی (عجل الله فرجه الشریف) و اهل بیت (علیهم السلام)

در روایات تفسیری کمال الدین، می توان احادیثی را یافت که طی آنها، امام مهدی (عجل الله فرجه الشریف) در مصداق برخی آیات قرآن کریم با اهل بیت عصمت (علیهم السلام) و ائمه معصومین (علیهم السلام) مشترک است. ابن-بابویه در کتاب کمال الدین، ذیل برخی آیات قرآن کریم، مصداق آن را ائمه اثنی عشر شیعه معرفی می کند که از جمله آنها امام مهدی (عجل الله فرجه الشریف) است.

۲-۱-۱. مصداق امام

"وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ" (۱۲۴ بقره) «و (به یاد آر) هنگامی که خدا ابراهیم را به اموری امتحان فرمود و او همه را به جای آورد، خدا به او گفت: من تو را به پیشوایی خلق برگزینم، ابراهیم عرض کرد: به فرزندان من چه؟ فرمود: (اگر شایسته باشند می دهم، زیرا) عهد من به مردم ستمکار نخواهد رسید.»

روایتی از امام صادق (علیه السلام) نقل گردیده است که حضرت مصداق «کلمات» در آیه شریفه مذکور، اصحاب کساء یعنی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، امام علی (علیه السلام)، حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و امام حسن و امام

حسین (علیه‌السلام) معرفی می‌کنند و در ادامه، مراد از کلمه «فَأْتَمَّهُنَّ» را ائمه دوازده‌گانه معرفی می‌کند که آن‌ها را به قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) تمام می‌کند که نه امام آن‌ها از فرزندان حسین (علیه‌السلام) خواهند بود.^۱

منظور از واژه امام که در این آیه آمده است، همان امامتی است که خداوند به حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) پس از نبوت و پس از امتحانات و آزمایش‌های سخت به آن نایل گردیدند. مقام امامت پس از قرن‌ها به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به ارث رسید و پیامبر نیز به امر خداوند همه فرایض الهی و مقام امامت را به امام علی (علیه‌السلام) واگذار کرد. پس از دعای حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) مبنی بر به ارث رسیدن امامت به فرزندان حضرت ابراهیم (علیه‌السلام)، دعای حضرت به اجابت رسید و امامت از طریق ذریه پاک ایشان استمرار یافت. قابل توجه آنکه عهد امامت شامل ظالمان نمی‌گردد. مقام امامت بعد از قرن‌ها به پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) رسید و ایشان نیز به امر خداوند حضرت علی (علیه‌السلام) را جانشین خود معرفی کردند و پس از ایشان، فرزندان امام علی (علیه‌السلام) نیز تا روز قیامت عهده دار امامت هستند که آخرین ایشان امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) می‌باشد. شاهدی دیگر در مصداق «فَأْتَمَّهُنَّ»، روایتی از تفسیر عیاشی است که در آن، مراد از این واژه، استمرار نسل امامت بعد ابراهیم (علیه‌السلام) در ذریه پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) عنوان شده است.^۲

۲-۱-۲. مصداق صادقین

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ" (۱۱۹ توبه) «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت

فرمان) خدا بپرهیزید، و با صادقان باشید!» است.

ابن‌بابویه در «کمال‌الدین» پیرامون این آیه روایتی از سلیم‌بن‌قیس هلالی نقل می‌کند که علی (علیه‌السلام) این آیه شریفه را یکی از نشانه‌های فضیلت اهل‌بیت (علیهم‌السلام) عنوان می‌دارد و کلام خویش را مستند به رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌نماید که فرمودند: «مأموران که در این آیه به آنها فرمان داده شده است عامه مؤمنان هستند، اما صادقان آن در خصوص برادرم علی و اوصیای پس از او تا روز قیامت است.»^۳

در روایت مذکور، مصداق «صادقین» به ائمه اطهار (علیهم‌السلام) تا روز قیامت تعمیم داده شده که آخرین ایشان قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) است. مشابه این مصداق تفسیری در بسیاری از روایات شیعه عنوان شده است. به‌عنوان نمونه در کتاب «عوامل‌العلوم»، طی نقل روایتی از امام رضا (علیه‌السلام)، مصداق «صادقین»، حضرت علی (علیه‌السلام) و حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) امام حسن (علیه‌السلام) و امام حسین (علیه‌السلام) و ذریه پاک ایشان تا

۱. ابن‌بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۳۵۸.

۲. عیاشی، محمدبن‌مسعود، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۵۷.

۳. ابن‌بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۲۷۸.

روز قیامت معرفی شده است.^۱ علامه طباطبایی نیز در تفسیرشان، تطبیق «صادقین» به ائمه (علیم السلام) را مصداقی از آیه شریفه ۱۱۹ توبه عنوان می‌دارند و این موضوع را مستند به روایات زیادی از معصومین (علیم السلام) می‌کنند.^۲

۲-۱-۳. مصداق اولی الامر

"يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ" (۵۹ نساء) «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولو الامر [اوصیای پیامبر] را» که به آیه «اولی الامر» مشهور است. در کتاب کمال‌الدین، از جابر بن عبدالله انصاری روایت شده که پیامبر (ص) مصداق «اولی الامر» در این آیه را ائمه دوازده‌گانه شیعه عنوان نموده و تک‌تک ایشان را نام برده و معرفی می‌نماید. از جمله طی قسمتی از روایت از حضرت حجت (عجل الله فرجه الشریف) اینگونه یاد می‌کند: «پس از او همنام و هم کنیه من حجّه الله در زمینش و بقیه الله در بین عبادش، فرزند حسن بن علی ائمه مسلمین خواهند بود، او کسی است که خدای تعالی مشرق و مغرب زمین را به دست او بگشاید، او کسی است که از شیعیان و اولیائش غایب شود، غیبتی که بر عقیده به امامت او باقی نماند مگر کسی که خداوند قلبش را به ایمان امتحان کرده است.»^۳

برای امام مهدی (عجل الله فرجه الشریف) در این روایت ویژگی‌هایی مطرح شده که منحصر به ایشان است. از جمله به غیبت و ظهور ایشان و حوادثی که پس از ظهور رخ می‌دهد، اشاره شده است. طبق صراحت روایت، امام عصر (عجل الله فرجه الشریف) به‌عنوان یکی از مصداق «اولی الامر» معرفی شده‌اند.

این تصریح در منابع دیگر روایی شیعه نیز نقل گردیده است. به‌عنوان نمونه کلینی در کافی در تعیین مصداق «اولی الامر»، طی نقل روایتی از امام رضا (علیه السلام)، تک‌تک ائمه (علیهم السلام) را نام می‌برد.^۴ اما ذکر این نکته ضروری است که پرداختن به تفصیل پیرامون ویژگی‌های حضرت، در تبیین یکی از مصداق «اولی الامر»، تنها طی روایت مذکور از کمال‌الدین نقل شده است.

۲-۱-۴. مصداق اولو الارحام

"النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ..." (۱۶ احزاب) «پیامبر نسبت به مؤمنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسران او مادران آن‌ها [مؤمنان] محسوب می‌شوند؛ و خویشاوندان نسبت به یکدیگر از مؤمنان و مهاجران در آنچه خدا مقرر داشته اولی هستند.»

ابن‌باویه در «کمال‌الدین» پیرامون این آیه در روایتی که به واسطه سلیم بن قیس هلالی نقل شده و راوی آن ابوذر، مقداد و سلمان هستند، نبی اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) خود را مصداق گزاره قرآنی «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ» معرفی می‌کنند و سپس معنای «اولی بالمؤمنین من أنفسهم» را به دوازده امام شیعه توسعه می‌دهند.^۵ خاطر نشان

۱. بحرانی اصفهانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، ج ۱۱، ص ۱۰۹.

۲. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان، ج ۹، ص ۵۵۶.

۳. ابن‌بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۱، ص ۴۹.

۴. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۱، ص ۲۷۸.

۵. ابن‌بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۲۷۰.

می‌گردد در روایات دیگری از منابع حدیثی شیعه، به استمرار امامت از نسل امام حسین (علیه‌السلام)، ذیل این آیه شریفه تأکید شده است.^۱

۲-۱-۵. مصداق کلمه باقیه

وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ^۲ (۲۸ زخرف) «و خدا این خدا پرستی را در همه ذریت او تا قیامت کلمه باقی گردانید، باشد که (همه فرزندانش به خدای یکتا) رجوع کنند.»

در روایتی از کمال‌الدین، امام سجاد (علیه‌السلام) این آیه را در فضیلت اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌داند و امامت را در نسل امام حسین (علیه‌السلام) و امری ابدی معرفی می‌کند و در نهایت به غیبت صغری و کبری امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) اشاره می‌نماید.^۳ روایت دیگری در این زمینه از امام صادق (علیه‌السلام) نقل شده است که حضرت مصداق این آیه را امامت و آن را جاری تا روز قیامت دانسته‌اند. حضرت در ادامه روایت، استمرار نسل امامت در فرزندان امام حسین (علیه‌السلام) را از حکمت‌های الهی دانستند و به استمرار نبوت در نسل هارون نه موسی (علیه‌السلام) تشبیه نمودند.^۴ خاطر نشان می‌گردد این مصداق از آیه شریفه در روایات دیگری از منابع شیعه نیز نقل گردیده است. به‌عنوان نمونه در «معانی الأخبار» شیخ صدوق، از امام صادق (علیه‌السلام) نقل شده که حضرت «کلمه باقیه» را امامت می‌دانند که خداوند در نسل امام حسین (علیه‌السلام) تا قیامت پایدار ساخت.^۵

۲-۲. مصداق مشترک میان امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) با اصحاب‌شان

برخی روایات تفسیری کمال‌الدین، مصداق برخی آیات کلام وحی را مشترک امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) و یاران ایشان عنوان می‌دارند. لازم به ذکر است این روایات ناظر به وقایع پس از ظهور حضرت عج است.

۲-۲-۱. مصداق «غیب»

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ...^۶ (۳ بقره) مصداق «غیب» امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) عنوان شده و «مؤمنان به غیب» اصحاب و یاران ایشان معرفی شده‌اند:

۱. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۱، ص ۸۳۴؛ ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرایع، ج ۱، ص ۲۰۶ و ۲۰۷.

۲. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۱، ص ۳۲۳.

۳. همان، ج ۲، ص ۳۵۸ و ۳۵۹.

۴. همو، معانی الأخبار، ص ۱۳۱ و ۱۳۲.

«داوود بن کثیر رقی به نقل از امام صادق (علیه السلام) روایت می کند که در تفسیر این قول خدای تعالی؛
(الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ) فرمودند؛ آن کسانی که اقرار به قیام قائم (عجل الله فرجه الشريف) کنند که آن حق است.»^۱

این روایت تفسیری در منابع دیگری از امامیه نیز نقل شده است. به عنوان نمونه در روایتی از «معانی الأخبار»، امام صادق (علیه السلام)، «ایمان به غیب» را اقرار به قیام قائم (عجل الله فرجه الشريف) و حق دانستن آن معرفی می کند.^۲

این مصداق از «غیب» در برخی تفاسیر شیعه نیز مطرح شده و ایمان به غیب، یا اقرار به قیام «قائم»، به عنوان یکی از مصداقی تفسیری آیه شریفه عنوان شده است که این دیدگاه تفسیری برخاسته از روایات تفسیری امامیه ذیل آیه سوم بقره است. صاحب تفسیر «روض الجنان»، مراد از «غیب» ذیل آیه شریفه را مهدی ائمه (عجل الله فرجه الشريف) می داند و این رأی را منتسب به اخبار اهل البیت (علیهم السلام) می نماید.^۳ مکارم شیرازی نیز در تفسیرش، مصداق «غیب» را نامحدود می داند و از جمله آن‌ها را وجود امام عصر (عجل الله فرجه الشريف) معرفی می کند و حضرت را به این دلیل مصداقی از «غیب» می داند که هم‌اکنون زنده است اما از دیدگان مخفی می باشد. وی مستندات این دیدگاه را روایات تفسیری امامیه عنوان می دارد.^۴

۲-۲-۲. مصداق جمیعاً

اینکه اصحاب امام زمان عج جمع خواهند شد به تعداد خاصی در روایات فراوان ذکر شده از جمله در روایت تفسیری ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره: "أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعاً إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" (۱۴۸ بقره) «هر کجا که باشید همه شما را خداوند خواهد آورد و محققاً خداوند بر همه چیز تواناست.» که در کمال الدین وجود دارد شیخ صدوق ره این آیه را با موضوع اجتماع اصحاب قائم (عجل الله فرجه الشريف) در آخرالزمان مرتبط می سازد. در این روایت نسبتاً طولانی که عبدالعظیم حسنی از امام جواد (علیه السلام) نقل کرده است، حضرت ولادت قائم (عجل الله فرجه الشريف) را پوشیده بر مردم و بردن نام ایشان را حرام اعلام می کند و در ادامه حضرت را هم نام و کنیه رسول خدا (صلی الله علیه وآله) معرفی می کند و اصحاب ایشان را مانند اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه وآله) در جنگ بدر، ۳۱۳ نفر عنوان می دارد که در هنگام ظهور، از دورترین نقاط جهان گرد او فراهم آیند و این کلام را مستند به آیه ۱۴۸ سوره بقره می نماید.^۵ همچنین در روایتی دیگر از امام علی بن الحسین (علیه السلام) نقل می کند که فرمودند: «گمشدگان گروهی هستند که از بسترهایشان گم می شوند و صبح در مکه خواهند بود.» و در ادامه

۱. همو، کمال الدین، ج ۲، ص ۱۵.

۲. همو، معانی الاخبار، ص ۷۴.

۳. ابوالفتوح رازی، محمد مهدی، روض الجنان، ج ۱، ص ۱۰۴.

۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۷۲.

۵. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین، ج ۲، ص ۳۷۸.

حضرت این سخن را مستند به آیه شریفه ۱۴۸ سوره بقره می‌نمایند و آیه را در شأن اصحاب قائم (عجل الله فرجه - الشریف) عنوان می‌کنند.

روایات دیگری نیز در این زمینه در منابع امامیه نقل شده است. به‌عنوان مثال در «کافی»، روایتی از امام باقر (علیه‌السلام) ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره نقل شده که حضرت مصداقی از آیه را اجتماع طرفداران و اصحاب قائم (عجل الله فرجه الشریف) معرفی می‌کنند و تعداد ایشان را ۳۱۳ نفر عنوان می‌دارند و در ادامه می‌فرمایند: «به خدا سوگند ایشان همان امت معدوده‌ای هستند که در یک ساعت گرد آیند چونان پاره‌های ابر پاییز»^۱

این روایات تفسیری، در تعیین یکی از مصداقی آیه، بر رأی تفسیری برخی مفسران تأثیر گذاشته است. به‌عنوان مثال، طبرسی در مجمع‌البیان ذیل آیه شریفه ۱۴۸ بقره، یکی از مصداقی آیه را اصحاب قائم (عجل الله فرجه الشریف) معرفی می‌کند و این دیدگاه را مستند به اخبار اهل‌البیت (علیهم‌السلام) می‌نماید.^۲

۲-۳. مصداق ظاهری منحصر به امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)

برخی روایات تفسیری کمال‌الدین در صدد تعیین مصداق ظاهری برخی آیات قرآن کریم است. بدین معنا که این احادیث تفسیری، به‌طور صریح، مصداق برخی آیات کلام وحی را امام مهدی (عجل الله فرجه الشریف) معرفی می‌کنند. یعنی در روایات نمی‌گویند مصداقی دارد متعدد یکی هم امام زمان عج است و همینطور روایت نمی‌گویند مراد باطنی آیه امام زمان عج است نه صراحتاً می‌گویند مقصود امام زمان عج است نه به صورت ضمنی و یا اشاره بلکه روایت صراحت دارد که مراد از ظاهر آیه امام زمان عج می‌باشد. پس مقصود از مصداق ظاهری فقط در مقابل مصداق باطنی نیست بلکه هم مقابل مصداق باطنی قرار دارد و هم مقابل مصداق مشترک. یعنی هم مراد مصداق ظاهری و هم مصداق منحصر می‌باشد.

۲-۳-۱. مصداق بقیه الله

در روایتی از کمال‌الدین در حوزه مهدویت از امام باقر (علیه‌السلام)، پس از آنکه نشانه‌های اصلی و فرعی ظهور قائم (عجل الله فرجه الشریف) نام برده می‌شود، به ظهور حضرت بشارت داده می‌شود و حضرت مصداق «بقیه الله» که در آیه ۸۶ سوره هود از آن یاد شده است، معرفی می‌شود:

«...در این هنگام است که قائم ما خروج کند و چون ظهور کند به خانه کعبه تکیه زند و سیصد و سیزده مرد به گرد او اجتماع کنند و اولین سخن او این آیه قرآن است: "بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ" (۸۶ هود) سپس

۱. کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، ص ۳۶۳.

۲. طبرسی، فضل‌بن‌الحسن، مجمع‌البیان، ذیل آیه.

می‌گوید: منم بقیة الله در زمین و منم خلیفه خداوند و حجت او بر شما و هر درود فرستنده‌ای به او چنین سلام گوید: السّلام علیک یا بقیة الله فی ارضه، و چون برای بیعت ده هزار مرد به گرد او اجتماع کنند خروج خواهد کرد. و در زمین هیچ معبودی جز الله تعالی نباشد و در صنم و وثن و غیره آتش در افتد و بسوزند و آن پس از غیبتی طولانی است، تا خدا بداند چه کسی در دوران غیبت از او اطاعت کرده و بدو ایمان می‌آورد.^۱

طبق این روایت، امام عصر (عجل الله فرجه الشریف) نعمتی است که خداوند برای بشر به یادگار گذاشته و پس از گذشت غیبتی طولانی زمانی که زمین را ظلم و جور در برگرفته عامل نجات بشر خواهد شد. در این روایت، حضرت مصداق ظاهری و خارجی آیه شریفه ۸۶ سوره هود معرفی شده است. مشابه این مضمون در روایات دیگری از منابع امامیه نیز نقل شده است. به عنوان مثال کلینی در کافی از امام صادق (علیه السلام) روایت نموده که فرمود بر قائم (عجل الله فرجه الشریف) اینگونه سلام دهید: «السّلام علیک یا بقیة الله». سپس به آیه شریفه ۸۶ سوره هود استناد نمودند.^۲

۲-۳-۲. مصداق یوم الوقت المعلوم

در روایتی از امام رضا (علیه السلام) آمده است که حضرت مصداق «یوم الوقت المعلوم» پیرامون مهلت خداوند به ابلیس در جهت اغوای بشر: "قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ* إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ" (۳۷-۳۸. الحجر) را روز ظهور حضرت حجت (عجل الله فرجه الشریف) عنوان می‌دارند. اصل روایت مندرج در کتاب کمال الدین بدین شرح است:

(حسین بن خالد گوید: امام رضا (علیه السلام) فرمود: کسی که ورع نداشته باشد، دین ندارد، و کسی که تقیه نداشته باشد ایمان ندارد. گرامی‌ترین شما نزد پروردگار کسی است که بیش‌تر به تقیه عمل کند. گفتند: ای فرزند رسول خدا! تا به کی؟ فرمود: تا روز وقت معلوم که روز خروج قائم ما اهل البیت (علیهم السلام) است....)^۳

در ضمن این روایت را صاحبان کتاب کشف الغمّة^۴ و تفسیر نورالثقلین^۵، نیز از کمال الدین صدوق نقل نموده‌اند. نکته قابل توجه، نقل این روایت از امام رضا (علیه السلام) توسط جوینی شافعی از علمای مشهور اهل سنت قرن هفتم در کتاب فرائد السمطین است.^۶

بنابر تصریح روایت، روز معلوم، روز خروج قائم اهل البیت (ع) عنوان شده و در این روز حکومت جهان به دست صالحان می‌رسد و وعده خداوند که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرثُهَا عِبَادِيَ

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۰۳-۶۰۵.

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۲، ص ۴۰۹.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۱.

۴. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة، ج ۱۲، ص ۵۲۴.

۵. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، ج ۴، ص ۴۷.

۶. جوینی حموئی، ابراهیم بن محمد، فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطین و الأئمّة من ذریتهم (علیهم السلام)، ج ۲، صص ۳۳۶-۳۳۷.

الصَّالِحُونَ»^۱ «در «زیور» بعد از ذکر (تورات) نوشتیم: «بندگان شایسته‌ام وارث (حکومت) زمین خواهند شد!» محقق شده و جامعه‌ی بشری طعم شیرین عدالت و حکومت صالح ولی معصوم (علیه‌السلام) را خواهد چشید.^۲ و نظر به آیه شریفه: "و نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ" (القصص ۵) «ما می‌خواهیم بر مستضعفان زمین منت نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان روی زمین قرار دهیم!» مستضعفان جهان با ظهور حضرت حجت (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) وارثان زمین خواهند گشت.^۳

۲-۴. مصداق‌یابی باطنی روایات تفسیری مهدویت در کمال‌الدین

یکی از مهم‌ترین روش‌های تفسیری، تفسیر باطنی قرآن کریم است که گاه از آن به تفسیر اشاری، رمزی و شهودی نیز یاد می‌شود.^۴ معیار وملاک چنین تفسیری اعتقادات شیعی است که معتقدند مقاصد قرآن صرفاً در معنای ظاهری الفاظ خلاصه نمی‌شوند، بلکه مقاصد عمیق‌تری در ورای ظاهرالفاظ نهفته‌اند و باطن قرآن هیچ‌گاه ظاهر آن را باطل نمی‌کند. بلکه به معنای روحی است که جسم خود را حیات می‌بخشد.^۵ تفسیر باطنی گاه در صدد بیان تطبیق آیه با مفهوم باطنی و در برخی موارد نیز در صدد بیان مصداق باطنی است.

برخی روایات تفسیری مهدویت در کمال‌الدین، در صدد بیان مصداق باطنی برخی آیات قرآن کریم است و مصداق این آیات را ناظر به امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) معرفی می‌کند. این روایات تفسیری به صورت تأویلی تنها مصداق برخی آیات کلام وحی را امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) می‌دانند.

۲-۴-۱. مصداق باطنی نفخ صور

در روایتی تفسیری از کمال‌الدین، موضوع نفخ صور اول، با ظهور مرتبط شده است. توضیح آنکه ذیل آیه هشتم سوره مدثر: (فَإِذَا نُفِرَ فِي النَّاقُورِ)^۶ «و آن‌گاه که در صور دمیده شود»، روایتی مرتبط با ظهور حضرت نقل گردیده است. این روایت به شرح زیر است:

۱. انبیاء/۱۰۵.

۲. قمی، علی‌بن‌ابراهیم، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۷۷؛ طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۱۷۲؛ حسینی استرآبادی، سید شرف‌الدین علی، تأویل‌الآیات‌الظاهرة، ص ۳۲۶.

۳. طوسی، محمدبن‌حسن، الغیبه، ص ۱۱۳؛ ابوالفتوح رازی، حسن‌بن‌علی، روض‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱۵، ص ۹۵؛ عروسی حویزی، عبد‌علی‌بن‌جمعه، پیشین، ج ۴، ص ۱۰۹.

۴. نصیری، علی، رابطه متقابل کتاب و سنت، ص ۴۹۱.

۵. طباطبایی، سید محمد حسین، شیعه در اسلام، ص ۷۸.

«مفضل بن عمر گوید: از امام صادق (علیه السلام) از تفسیر جابر پرسیدم، فرمود: آن را بر سفلگان مخوان که آن را ضایع کنند، آیا در کتاب خدای تعالی نخوانده‌ای فَاِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ؟ که از ما امامی نهان است و چون خدای تعالی بخواهد او را ظاهر سازد، قلبش را تحت تأثیر قرار دهد و او ظاهر شود و به دستورات خدای تعالی فرمان دهد.»^۱

مقصود حضرت از امام، وجود امام عصر (عجل الله فرجه الشريف) است که پس از غیبت طولانی به فرمان الهی ظهور می‌یابد و احکام الهی را اجرا می‌نماید. لذا روایت به صراحت درصدد بیان تأویل و یا مصداق باطنی آیه شریفه است و آن را مرتبط با ظهور امام مهدی (عجل الله فرجه الشريف) می‌داند.

۲-۴-۲. مصداق باطنی طلوع ستاره

در روایتی از کتاب کمال‌الدین، به علت طولانی بودن زمان غیبت امام دوازدهم (عجل الله فرجه الشريف)، غیبت ایشان به آیات ۱۵ و ۱۶ سوره تکویر تشبیه شده است؛ چرا که در این آیات، از ستارگانی یاد شده است که غایب می‌شوند و باز می‌گردند: «فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ * الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» «سوگند به ستارگان بازگردنده. سیرکننده غایب شونده.» در کتاب کمال‌الدین، روایتی از امام باقر (علیه السلام) مرتبط با مهدویت به شرح زیر نقل شده است:

«ام هانی گوید: امام باقر (علیه السلام) را ملاقات کردم و از تأویل این آیه پرسش نمودم: «فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» فرمود: امامی است که در زمان خود پس از منقضی شدن کسانی که او را می‌شناسند در سال دویست و شصت غایب می‌شود، سپس مانند شهاب نورانی در شبی ظلمانی پدیدار می‌گردد، و اگر او را دیدی چشمانت روشن باد!»^۲

امام باقر (علی السلام) مصداق باطنی و تأویلی این آیه شریفه را امام عصر (عجل الله فرجه الشريف) معرفی نمودند که پس از غیبتی طولانی، مانند ستاره‌ای درخشان تاریکی‌های ظلم و جور را از بین می‌برد.

روایتی دیگر مشابه این مضمون در کمال‌الدین نقل شده که امام باقر (علیه السلام) تأویل این آیات شریفه را مولودی در آخرالزمان و مهدی عترت معرفی می‌کنند که برای ایشان غیبتی خواهد بود که اقوامی در آن گمراه شوند و اقوامی نیز هدایت یابند.^۳

۲-۴-۳. مصداق باطنی «ماء معین»

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۳۴۹.

۲. همان، ج ۲، ص ۵۹۴.

۳. همان، ج ۱، ص ۶۰۲.

در روایتی از کتاب کمال‌الدین، غیبت و ظهور امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) به «ماء معین» تشبیه شده که این مفهوم برگرفته از آیه شریفه ۳۰ سوره ملک است: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ﴾ «بگو: «به من خبر دهید اگر آب‌های (سرزمین) شما در زمین فرو رود، چه کسی می‌تواند آب جاری و گوارا در دسترس شما قرار دهد؟!» طبق مضمون این حدیث که از ابوبصیر آن را از امام باقر (علیه‌السلام) نقل نموده، پس از آنکه حضرت مصداق باطنی «ماء معین» را امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) معرفی نمودند، فرمودند:

«اگر امامتان از شما غائب شود و ندانید که او کجاست، چه کسی امام ظاهری برای شما خواهد آورد؟ تا اخبار آسمان و زمین و حلال و حرام خدای تعالی را برای شما بیاورد.»^۱

این روایت علاوه بر کمال‌الدین در دیگر منابع روایی و تفسیری شیعه نیز نقل گردیده است. به‌عنوان مثال در تفسیر قمی ذیل آیه کریمه ۳۰ ملک روایت شده است:

«در کلام الهی «أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ» فرمود آیا ندیدید که امامتان غائب گشت پس چه کسی مثل و مانند آن را برای شما می‌آورد.»^۲

مکارم شیرازی در تفسیر نمونه در برخورد با روایات مرتبط با مهدویت ذیل این آیه شریفه معتقد است:

«روایات در این زمینه فراوان است و باید توجه داشت که همه از باب «تطبیق» است، و به تعبیر دیگر ظاهر آیه مربوط به آب جاری است که مایه حیات موجودات زنده است، و باطن آیه مربوط به وجود امام و علم و عدالت جهان‌گستر او است که آن نیز مایه حیات جامعه انسانی است. آیات قرآن معانی متعدد، و ظاهر و باطن دارد.»^۳

^۱. همان، ج ۱، ص ۵۹۵.

^۲. قمی، علی‌بن‌ابراهیم، تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۷۸ و ۳۷۹.

^۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۳۶۰.

نتیجه

پرسش کلیدی این پژوهش، تنوع گونه‌های روایات تفسیری در کتاب کمال‌الدین شیخ صدوق در حوزه تعیین مصداق است. این جستار، با تکیه بر کتابی معتبر در حوزه روایات مهدویت، شناسایی روایات تفسیری و تبیین مصداق آن‌ها را رهیافتی مناسب جهت پاسخ به این پرسش می‌داند و نشان می‌دهد:

۱. برخی روایات تفسیری کمال‌الدین در حوزه تعیین مصداق، مصادیق برخی آیات را مشترک میان اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) می‌دانند. مصداق «فاتمه‌ن» در آیه ۱۲۴ بقره، طبق روایات کمال‌الدین و دیگر منابع روایی و تفسیری، ائمه معصومین (علیهم‌السلام) از نسل امام حسین (علیه‌السلام) معرفی شده است. مصداق «صادقین» در آیه ۱۱۹ توبه ائمه اطهار (علیهم‌السلام) معرفی شده‌اند که از جمله آن‌ها امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) است. در آیه ششم سوره احزاب، مصداق «النبی اولی بالمؤمنین من أنفسهم»، ائمه معصومین (علیهم‌السلام) معرفی شده است که امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) را نیز شامل می‌گردد. در آیه ۲۸ سوره زخرف مصداق «کلمه باقیه» امامت معرفی شده که از نسل امام حسین (علیه‌السلام) ادامه می‌یابد.

۲. روایاتی تفسیری در تعیین مصداق مهدویت در کمال‌الدین، مشترک میان امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) و یاران ایشان است. مصداق «غیب» در آیه سوم بقره در روایتی از کمال‌الدین، امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) معرفی شده و «مؤمنان به غیب»، یاران ایشان عنوان شده است. در روایتی ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره، به اجتماع اصحاب قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) در آخرالزمان و پس از ظهور اشاره شده است.

۳. مصداق ظاهری «بقیه الله» در آیه ۸۶ سوره هود که ناشر به امانت باقیه الهی بر روی زمین است، در روایتی از کمال‌الدین، وجود امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) معرفی شده است و مصداق روز معلوم در آیه ۳۸ سوره حجر، در روایات تفسیری، روز ظهور ایشان عنوان شده است.

۴. مصداق تأویلی و باطنی برخی آیات، از جمله ارتباط باطن آیه هشتم سوره مدثر که در ارتباط با نفخ صور است، با ظهور امام مهدی (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف)، تشبیه ظهور حضرت به ستاره بازگرداننده که در آیات ۱۵ و ۱۶ تکویر به آن اشاره شده، و تشبیه امام عصر (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) به «ماء معین» در آیه ۳۰ سوره ملک، در روایاتی تفسیری از کمال‌الدین مورد تأکید قرار گرفته است.

منابع:

قرآن کریم؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

- آزادی، پرویز، بررسی جایگاه اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال‌الدین و تمام‌النعمة، مطالعات قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۸، ص ۱۵۱-۱۸۰.

- ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ایران؛ قم، ۱۴۱۵ق.

-؛ کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ترجمه منصور پهلوان، انتشارات مسجد مقدس جمکران، ایران؛ قم، ۱۳۸۲.

-؛ معانی الاخبار، اعطای وطن، قم، ۱۳۹۵.

-؛ من لا یحضره الفقیه، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ایران؛ قم، ۱۴۰۴ق.

- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، دار ابن حزم، لبنان؛ بیروت، ۱۴۰۷ق.

- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ادب‌الحوزه، ایران؛ قم، ۱۴۰۵ق.

- ابوالفتوح رازی، محمد مهدی، تفسیر روض الجنان، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۴۰۸ق.

- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، بنی‌هاشمی، ایران؛ تبریز، چاپ اول، ۱۳۸۱ق.

- بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، بنیاد بعثت، ایران؛ تهران، ۱۴۱۶ق.

- بحرانی اصفهانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال (مستدرک سیده النساء إلى الإمام الجواد)، موسسه امام مهدی (عج)، قم، چاپ: اول، ۱۴۱۳ق.

- پاکتچی، احمد، «ابن بابویه»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر موسوی بجنوردی، موسسه دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ایران؛ تهران، ۱۳۷۶.

- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، چاپ اول، مرکز نشر اسراء، ایران؛ قم، ۱۳۷۸ش.

- جوینی حموی، ابراهیم بن محمد، فرائد السمطين فی فضائل المرتضى و البتول و السبطين و الأئمة من ذریتهم (علیهم السلام)، دارالحبیب، ایران؛ قم، ۱۴۲۸ق.

- رستمی، علی اکبر، آسب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان (علیهم السلام)، کتاب مبین، بی جا، ۱۳۸۰.
- زرسازان، عاطفه، روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمه، حدیث پژوهی، بهار و تابستان ۱۳۹۲، شماره ۹، ص ۷-۳۲.
- طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن. جامعه مدرسین وابسته به حوزه علمیه، قم، ۱۳۷۴ ش.
- طبرسی، فضل بن الحسن، تفسیر مجمع البیان، فراهانی، تهران، ۱۳۷۲ ش.
- طبری، محمد بن الجریر، المسترشد فی امامه علی بن ابی طالب (ع)، مؤسسه الثقافه الاسلامی، ایران؛ قم، ۱۴۱۵ ق.
- طوسی، محمد بن الحسن، الرجال، مؤسسه النشر الإسلامی، ایران؛ قم، ۱۴۱۵ ق.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، انتشارات اسماعیلیان، ایران؛ قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ق.
- عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیر العیاشی)، مکتبه العلمیه الاسلامیه، تهران، چاپ ۱، ۱۳۸۰ ه. ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، دار الکتب، قم، ۱۳۶۳ ه. ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، اسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، لبنان؛ بیروت، ۱۴۰۳ ق.
- مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، دارالمفید، بی جا، ۱۴۱۴ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامی، تهران، ۱۳۷۱ ش.
- ناصح، علی احمد، اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه)، ایران؛ قم، ۱۳۸۷.
- نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی، مؤسسه نشر اسلامی، قم، بی تا.
- نصیری، علی، رابطه متقابل کتاب و سنت، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد، تهران، ۱۳۸۵.
- وحدتی شبیری، سیده زینب، تحلیل گونه شناسی روایات تفسیری معصومین (ع)، حدیث و اندیشه، بهار و تابستان ۱۳۹۲، شماره ۱۵.